

**BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA G‘OYAVIY-MAFKURAVIY KOMPETENTLIKNI
RIVOJLANTIRISHGA DOIR XORIJIY VA MILLIY TAJRIBA TAHLILI**

Xo‘jaqulov Oybek Aloxonovich

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23395090>

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak pedagoglarda g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha xorijiy va milliy tajriba qiyosiy tahlil qilinadi. Muallif xorijiy amaliyotda shakllangan oltita yondashuvni — fuqarolik ta’limi, bahsli masalalarni muhokama qilish, xarakter tarbiyasi, ko‘p madaniyatli ta’lim, media savodxonligi va tanqidiy pedagogika yondashuvlarini — ajratib, ularning har birini maqsad, mazmun, usul, baholash va o‘qituvchi roli mezonlari bo‘yicha baholaydi. Milliy amaliyotning o‘ziga xos jihatlari aniqlanib, uning kuchli tomonlari va takomillashtirishni talab qiladigan jihatlari ko‘rsatiladi. Tadqiqotda ta’lim tajribasini bir muhitdan boshqasiga ko‘chirish masalasi ko‘rib chiqilib, ko‘chirishning usul darajasida mumkin, mazmun darajasida esa cheklangan ekani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlik, xorijiy tajriba, milliy tajriba, qiyosiy tahlil, fuqarolik ta’limi, bahsli masalalar, xarakter tarbiyasi, tajribani ko‘chirish*

KIRISH

G‘oyaviy-mafkuraviy tarbiya masalasi bilan har bir ta’lim tizimi shug‘ullanadi, biroq buni turlicha tashkil etadi. Bir tizimda bu vazifa alohida fanga yuklanadi, boshqasida u barcha fanlarga taqsimlanadi, uchinchisida esa darsdan tashqari faoliyat doirasida hal qilinadi. Bu xilma-xillik tasodifiy emas: u har bir tizimning o‘z tarixi, ijtimoiy tuzilishi va ta’lim an‘anasi bilan belgilanadi. Shu sababli xorijiy tajribani o‘rganish alohida ehtiyotkorlikni talab qiladi. Boshqa sharoitda samarali bo‘lgan yechim bizning sharoitimizda shu natijani bermasligi mumkin, zero uning samarasi ko‘pincha ko‘rinmaydigan sharoitlarga o‘qituvchining tayyorgarligiga, sinfdagi muloqot madaniyatiga, ota-onalarning munosabatiga bog‘langan bo‘ladi. Shuning uchun qiyosiy tahlilning vazifasi tayyor yechim topish emas, yechimlarning mantig‘ini tushunishdir. Mazkur maqolaning maqsadi bo‘lajak pedagoglarda g‘oyaviy-mafkuraviy kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha xorijiy va milliy tajribani qiyosiy tahlil qilish va undan amaliy xulosalar chiqarishdan iborat. Vazifalar: xorijiy amaliyotdagi asosiy yondashuvlarni ajratish; ularni yagona mezonlar tizimi bo‘yicha baholash; milliy amaliyotning o‘ziga xos jihatlarni aniqlash; tajribani ko‘chirish imkoniyati va chegarasini belgilash. Tahlil besh mezon bo‘yicha olib boriladi. Birinchi mezon maqsadning qo‘yilishi: yondashuv talabadan muayyan qarashlarni qabul qilishni kutadimi yoki tahlil qobiliyatini shakllantirishni maqsad qiladimi. Ikkinchi mezon mazmunning tashkil etilishi: alohida fan, integratsiya yoki darsdan tashqari ish. Uchinchi mezon usul: uzatish yoki muhokama. To‘rtinchi mezon baholash: ishtirok etish yoki ko‘rsatilgan qobiliyat. Beshinchi mezon o‘qituvchining roli. Mezonlarning tanlanishi tasodifiy emas. Ular yondashuvlarning tashqi ko‘rinishini emas, ichki mantig‘ini ochadi. Masalan, maqsad va baholash mezonlari o‘zaro bog‘liq: agar maqsad qarashlarni qabul qilish bo‘lsa, baholash ham qarash mazmunini o‘lchaydi; agar maqsad tahlil qobiliyati bo‘lsa, baholash qobiliyatni o‘lchashi lozim. Bu bog‘lanishning buzilishi masalan, tahlil qobiliyatini maqsad qilib, ishtirokni baholash yondashuvning ichki ziddiyatidan darak beradi.

Fuqarolik ta’limi an‘anasining nazariy asoslari J.Vestxaymer va J.Keyn tadqiqotida tizimlashtirilgan. Mualliflar fuqaro obrazining uch turini ajratadilar: mas’uliyatli fuqaro qoidaga amal qiladi va yordam beradi; ishtirok etuvchi fuqaro jamoat ishlarida faol qatnashadi; adolat yo‘nalishidagi fuqaro esa muammoning ildiziga e’tibor qaratadi. Ularning asosiy xulosasi shuki, bu uch obraz bir-birining davomi emas, balki turli pedagogik yondashuvlarni talab qiladigan muqobillardir. Buyuk Britaniyada 1998-yilda e’lon qilingan va B.Krik rahbarligidagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan hisobot fuqarolik ta’limini maktab dasturiga kiritish asoslarini bayon etgan. Hisobotda uch tarkibiy qism ajratilgan: ijtimoiy va axloqiy mas’uliyat, jamoa hayotida ishtirok etish va siyosiy savodxonlik. Hujjatning muhim jihati shundaki, unda bahsli masalalarni muhokama qilish ta’lim mazmunining ajralmas qismi deb tan olingan. Bahsli masalalarni muhokama qilish an‘anasining nazariy asosi T.Kelli ishlarida shakllantirilgan. Kelli o‘qituvchining to‘rt xil rolini ajratadi: betaraf sukut, betaraf bayonchi, targ‘ibotchi va majburlamay bildiruvchi. Uning fikricha, oxirgi rol eng samarali, zero u o‘qituvchining o‘z pozitsiyasini yashirmaydi va ayni paytda talabaning qarshi fikriga yo‘l

28.09.2026

ochadi. R.Dirdenning ta’lim va indoktrinatsiyani farqlash bo’yicha tahlili bu yondashuvning falsafiy asosini beradi. D.Hessning ko’p yillik maktab kuzatuvlari esa muhokamaga asoslangan sinflarda o’quvchilarning dalil bilan ishlash qobiliyati yuqori bo’lishini ko’rsatgan. Xarakter tarbiyasi an’anasida T.Likona asarlarida nazariy asoslangan. Likona axloqiy tarbiyaning uch tarkibiy qismini ajratadi: axloqiy bilim, axloqiy his va axloqiy xatti-harakat. Uning fikricha, uchlasini birgalikda ishlashi kerak — faqat bilim darajasida qolgan tarbiya natija bermaydi. Bu an’ananing kuchli tomoni amaliyotga yo’naltirilganligida, tanqid qilinadigan jihati esa qadriyatlarning tanlanishi qanday asoslanishi masalasining ochiq qolishidadir. Ko’p madaniyatli ta’lim yo’nalishi J.Benks tomonidan tizimlashtirilgan. Benks bu yo’nalishning bir necha o’lchovini ajratadi, ular orasida mazmunning kengaytirilishi, bilimning qanday qurilishini tushunish va tengsizlikni kamaytirish o’lchovlari muhim o’rin tutadi. Media savodxonligi an’anasida D.Bakingem ishlarida ishlab chiqilgan: u media mazmunini tanqidiy tahlil qilish ko’nikmasini ta’lim mazmuniga kiritish zarurligini asoslaydi. Tanqidiy pedagogika yo’nalishi esa P.Freyre va H.Jiru asarlarida shakllangan bo’lib, u ta’limni ijtimoiy voqelikni birgalikda tahlil qilish jarayoni sifatida talqin qiladi. Ta’lim tajribasini bir mamlakatdan boshqasiga ko’chirish masalasi D.Fillips va K.Oks tadqiqotida tahlil qilingan. Mualliflar ko’chirish jarayonining bosqichlarini tavsiflab, uning ko’pincha tanlab va o’zgartirilgan holda amalga oshirishini ko’rsatadilar. G.Shtayner-Xamsi esa ko’chirishning siyosiy jihatini ochadi: xorijiy tajribaga murojaat ko’pincha o’z islohotini asoslash vositasi sifatida ishlatiladi. Bu ikki ish mazkur maqolaning qiyosiy tahlil qismi uchun uslubiy ogohlantirish beradi. Ko’rib chiqilgan manbalarning tahlili shuni ko’rsatadi, xorijiy yondashuvlar odatda alohida-alohida bayon etiladi va ular yagona mezonlar tizimi bo’yicha qiyoslanmaydi. Natijada har bir yondashuvning o’z atamallari va o’z mantig’i doirasida baholanishi yuzaga keladi, bu esa ularni solishtirishni qiyinlashtiradi. Shuningdek tajribani ko’chirish masalasi pedagogik adabiyotda ko’pincha alohida ko’rib chiqilmaydi. Mazkur maqolada ikkala kamchilikni bartaraf etishga harakat qilinadi.

Tadqiqotda qiyosiy-pedagogik tahlil yetakchi usul sifatida qo’llanilgan. Qiyoslash yagona mezonlar tizimi asosida olib borildi, zero turli mezonlar bo’yicha baholangan yondashuvlarni solishtirish uslubiy jihatdan asossizdir. Mezonlar yondashuvning ichki mantig’ini ochadigan tarzda tanlandi: maqsadning qo’yilishi, mazmunning tashkil etilishi, usul, baholash va o’qituvchi roli. Shuningdek tahliliy sharh, tipologik tasniflash va kontekstual tahlil usullaridan foydalanilgan. Kontekstual tahlil har bir yondashuvni uning ijtimoiy-madaniy sharoiti bilan birga ko’rib chiqish uchun zarur bo’ldi. Tadqiqotda muayyan ta’lim muassasalarining amaliyoti o’rganilmagan va statistik ma’lumotlar to’planmagan; tahlil nashr etilgan nazariy va metodik manbalar asosida olib borilgan, shu sababli xulosalar yondashuvlarning umumiy mantig’iga tegishli bo’lib, muayyan muassasa amaliyotiga bevosita tatbiq etilmaydi.

Birinchi natija xorijiy yondashuvlarni mezonlar bo’yicha baholashdan iborat. Fuqarolik ta’limi an’anasida maqsad odatda aralash qo’yiladi: u ham muayyan qadriyatlarni uzatishni, ham ishtirok ko’nikmasini shakllantirishni nazarda tutadi. Mazmun ko’pincha alohida fan shaklida tashkil etiladi. Usul jihatidan bu an’ana muhokamaga ochiq, biroq amalda ko’pincha uzatishga qaytadi. Baholashda ishtirok etish ko’rsatkichlari ustunlik qiladi va bu uning asosiy zaifligi hisoblanadi. Bahsli masalalarni muhokama qilish an’anasida maqsad aniq qo’yilgan: tahlil va dalil bilan ishlash qobiliyatini shakllantirish. Mazmun odatda mavjud fanlarga integratsiya qilinadi. Usul — boshqariladigan muhokama. Baholash ko’rsatilgan qobiliyatga qaratiladi: muqobil pozitsiyani buzmasdan bayon etish, o’z fikrini asoslash. O’qituvchi roli — majburlamay bildiruvchi. Bu an’ananing ichki izchilligi yuqori, biroq u o’qituvchidan jiddiy tayyorgarlik talab qiladi. Xarakter tarbiyasi an’anasida maqsad muayyan fazilatlarni shakllantirishdan iborat va bu jihatdan u boshqalardan farq qiladi. Mazmun ko’pincha maktab hayotining butun tartibiga singdiriladi. Usul namuna, mashq va odat shakllantirish. Baholash qiyin, zero fazilat uzoq muddatda namoyon bo’ladi. Ko’p madaniyatli ta’lim va media savodxonligi an’analari esa aniq, biroq tor vazifalarni hal qiladi: birinchisi xilma-xillik bilan ishlashni, ikkinchisi media mazmunini tahlil qilishni o’rgatadi. Tanqidiy pedagogika yo’nalishida maqsad ijtimoiy voqelikni mustaqil tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Uning kuchli tomoni talabaning faol pozitsiyasini talab qilishida, muammoli jihati esa muayyan ijtimoiy-siyosiy qarashlar bilan bog’liqligida. Shu sababli bu yo’nalishdan foydalanishda uning usullarini uning muayyan siyosiy mazmunidan ajratish zarur bo’ladi. Ikkinchi natija oltita yondashuvning umumiy jihatlarini aniqlashdan iborat. Barcha yondashuvlarda bir qoida takrorlanadi: natija ish shakliga bog’liq. Ma’ruza va tadbir shaklidagi ish barcha an’analarda eng past natija beradi; muhokama, tahlil va amaliy vaziyat bilan ishlash esa barcha an’analarda samaraliroq. Bu umumiylik muhim, zero u madaniy farqlardan qat’i nazar amal qiladi va shu sababli ko’chirish uchun eng

28.09.2026

ishonchli element hisoblanadi. Uchinchi natija milliy amaliyatning o’ziga xos jihatlarini aniqlash bilan bog’liq. Milliy ta’lim an’anasida g’oyaviy-ma’naviy tarbiya alohida fan va ma’naviy-ma’rifiy ish doirasida tashkil etiladi; mazmun jihatidan u milliy qadriyatlar, ma’naviy meros va tarixiy xotira masalalarini qamrab oladi. Bu an’aning kuchli tomonlari aniq: tarbiya masalasi ta’lim tizimida markaziy o’rin egallaydi, oila va mahalla instituti qo’llab-quvvatlovchi muhit yaratadi, mumtoz ma’naviy meros esa boy mazmun manbai bo’lib xizmat qiladi. Shu bilan birga milliy amaliyotda takomillashtirishni talab qiladigan jihatlar ham ko’rinadi. Birinchisi ish shakli: tadbir va ma’ruza ustunlik qiladi, tahliliy mashq esa kam qo’llanadi. Ikkinchisi baholash: natija ko’pincha o’tkazilgan tadbirlar va qatnashchilar soni bilan o’lchanadi, talabaning tahlil qobiliyatidagi o’zgarish esa o’lchanmaydi. Uchinchisi bahsli masalalarga munosabat: ular ko’pincha muhokamadan chetlab o’tiladi, bu esa talabani ularga tayyorlamaydi. To’rtinchi natija tajribani ko’chirish masalasiga tegishli. Tahlil ko’rsatadiki, ko’chirish imkoniyati yondashuvning qaysi qatlamiga tegishli ekaniga bog’liq. Mazmun qatlami qanday qadriyatlar uzatiladi, qaysi tarixiy voqealar qanday baholanadi ko’chirilmaydi, zero u har bir jamiyatning o’z tarixidan kelib chiqadi. Usul qatlami muhokama qanday tashkil etiladi, dalil bilan qanday ishlanadi, bahs qanday boshqariladi esa ko’chiriladi, zero u umumiy bilish qonuniyatlariga tayanadi. Beshinchi natija ko’chirishning amaliy shartlarini belgilashdan iborat. Fillips va Oks ko’rsatganidek, ko’chirish hech qachon to’liq nusxa ko’chirish shaklida kechmaydi; u har doim moslashtirishni o’z ichiga oladi. Shtayner-Xamsining ogohlantirishi ham e’tiborga olinishi kerak: xorijiy tajribaga murojaat o’z yechimini asoslash vositasiga aylanmasligi lozim. Shu sababli har qanday ko’chirish uchta savolga javob berishni talab qiladi: bu yechim qanday muammoni hal qiladi; bizda shu muammo bormi; uning ishlashi uchun qanday shartlar kerak va ular mavjudmi. Oltinchi natija qiyoslashning ikki tomonlama tabiatiga tegishli. Qiyosiy tahlil odatda bir yo’nalishda xorijiy tajribadan o’rganish yo’nalishida olib boriladi. Biroq milliy amaliyotda ham e’tiborga loyiq jihatlar mavjud: oila va mahalla institutlarining tarbiyaviy jarayonga qo’shilishi, ustoz va shogird munosabatining shaxsiy xarakteri, ma’naviy merosning tarbiya mazmuniga singdirilishi. Bu jihatlar ko’pgina xorijiy tizimlarda zaif bo’lib, ularning nazariy tavsifi qiyosiy pedagogika uchun qimmatli material bera oladi.

Qiyosiy tahlilga nisbatan birinchi e’tiroz quyidagicha bo’lishi mumkin: g’oyaviy-mafkuraviy soha har bir mamlakatning ichki ishi bo’lgani uchun bu yerda xorijiy tajribani o’rganish asossiz emasmi? E’tiroz mazmun qatlamiga nisbatan o’rinli, usul qatlamiga nisbatan esa o’rinsiz. Dalil bilan ishlash, muqobil fikrni tushunish va o’z pozitsiyasini asoslash qobiliyatlari umumiy bilish qonuniyatlariga tayanadi va ularni shakllantirish usullari madaniy chegaradan qat’i nazar o’xshash ishlaydi. Ikkinchi muhokama nuqtasi bahsli masalalarga munosabatga tegishli. Ularni muhokamadan chetlab o’tish ko’pincha ehtiyotkorlik sifatida asoslanadi. Tahlil bu asosni qayta ko’rib chiqishni taklif etadi. Bahsli masala muhokamadan chetlatilsa, u talabaning hayotidan chiqib ketmaydi u javobni boshqa, nazoratsiz manbalardan izlaydi. Shu sababli masalani sinfga kiritish uni kuchaytirmaydi, aksincha unga tayyorgarlik beradi; shart faqat bitta muhokama tayyorlangan va boshqariladigan bo’lishi kerak. Uchinchi masala milliy an’aning o’rniga tegishli. Xorijiy usullarni o’zlashtirish milliy an’anadan voz kechishni anglatmaydi. Aksincha, mumtoz ma’naviy merosimizda bahs va munozara an’anasi kuchli bo’lgan: bilim egallash jarayonida savol berish, e’tiroz bildirish va dalil keltirish odatiy amaliyot hisoblangan. Shu ma’noda muhokamaga asoslangan usullar begona kiritma emas, o’z an’anamizdagi jihatning tiklanishi sifatida ham talqin qilinishi mumkin. To’rtinchi masala tadqiqot chegarasiga tegishli. Tahlil nashr etilgan nazariy manbalar asosida olib borilgan va unda muayyan ta’lim muassasalarining haqiqiy amaliyoti o’rganilmagan. Nazariy bayon va amaliy tatbiq o’rtasida esa har doim tafovut mavjud. Shu sababli bayon etilgan baholar yondashuvlarning loyihaviy mantig’iga tegishli; ularning amalda qanday ishlashini aniqlash alohida empirik tadqiqotni talab qiladi. Beshinchi masala qiyosiy tahlilning uslubiy chegarasiga tegishli. Yondashuvlarni mezonlar bo’yicha baholash ularni soddalashtirishni talab qiladi: har bir an’ana o’z ichida xilma-xil bo’lib, unda turli maktablar va yo’nalishlar mavjud. Shu sababli bayon etilgan baholar umumlashtirilgan bo’lib, ular an’aning yetakchi mantig’ini ko’rsatadi, har bir muayyan dastur esa undan farq qilishi mumkin. Oltinchi masala xulosalarning amaliy qo’llanilishiga tegishli. Qiyosiy tahlilning natijasi tayyor dastur emas, tanlov uchun asosdir. Har bir ta’lim muassasasi o’z sharoitidan kelib chiqib qaysi usulni, qanday hajmda va qanday ketma-ketlikda joriy etishni belgilashi kerak. Shu sababli mazkur maqolaning amaliy qiymati muayyan yechim taklif etishda emas, yechim tanlashda e’tiborga olinishi kerak bo’lgan mezonlarni ko’rsatishdadir.

XULOSA

28.09.2026

Olib borilgan qiyosiy tahlil xorijiy amaliyotda g‘oyaviy-mafkuraviy sohada oltita asosiy yondashuv shakllanganini ko‘rsatdi. Ularning har biri o‘z maqsadi, mazmun tashkil etish usuli va baholash tartibiga ega; ichki izchillik jihatidan eng yuqori ko‘rsatkich bahsli masalalarni muhokama qilish an‘anasida kuzatiladi, zero unda maqsad va baholash bir-biriga mos keladi. Barcha yondashuvlarda takrorlanadigan umumiy qonuniyat aniqlandi: natija ish shakliga bog‘liq bo‘lib, ma‘ruza va tadbir eng past, tahliliy mashq va boshqariladigan muhokama esa eng yuqori samara beradi. Bu qonuniyat madaniy farqlardan qat’i nazar amal qiladi va shu sababli ko‘chirish uchun eng ishonchli element hisoblanadi. Milliy amaliyotning kuchli tomonlari tarbiyaning markaziy o‘rni, oila va mahalla instituti hamda boy ma‘naviy meros qayd etildi. Takomillashtirishni talab qiladigan uch jihat ko‘rsatildi: ish shaklining tadbirga yo‘naltirilganligi, baholashning qatnashchilar soni bilan o‘lchanishi va bahsli masalalarning muhokamadan chetlatilishi. Tadqiqotning uslubiy xulosasi quyidagicha. Xorijiy tajribani o‘rganishda uni baholashning yagona mezonlar tizimiga ega bo‘lish shart; mezonlarsiz qiyoslash tavsiflar yig‘indisiga aylanadi va amaliy xulosa bermaydi. Bundan tashqari har bir yondashuvni uning ijtimoiy-madaniy sharoiti bilan birga ko‘rib chiqish zarur, zero yechimning samarasi ko‘pincha bayon etilmagan shartlarga bog‘liq bo‘ladi. Tajribani ko‘chirish masalasida asosiy xulosa quyidagicha: mazmun qatlami ko‘chirilmaydi, usul qatlami esa ko‘chiriladi. Har qanday ko‘chirish uchta savolga javob berishni talab qiladi — bu yechim qanday muammoni hal qiladi, bizda shu muammo bormi va uning ishlashi uchun qanday shartlar kerak. Keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlar: tanlangan usullarni milliy sharoitda sinovdan o‘tkazish; baholash mezonlarini qayta ko‘rib chiqish; muhokamaga asoslangan ish uchun o‘qituvchilarni tayyorlash dasturini ishlab chiqish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed*. – New York: Herder and Herder, 1970. – 186 p.
2. Dearden R.F. *Controversial Issues and the Curriculum* // *Journal of Curriculum Studies*. – 1981. – Vol. 13, No. 1. – P. 37–44.
3. Kelly T.E. *Discussing Controversial Issues: Four Perspectives on the Teacher's Role* // *Theory and Research in Social Education*. – 1986. – Vol. 14, No. 2. – P. 113–138.
4. Giroux H.A. *Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning*. – Westport: Bergin & Garvey, 1988. – 249 p.
5. Lickona T. *Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility*. – New York: Bantam Books, 1991. – 478 p.
6. *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools: Final Report of the Advisory Group on Citizenship*. – London: Qualifications and Curriculum Authority, 1998. – 88 p.
7. Buckingham D. *Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture*. – Cambridge: Polity Press, 2003. – 219 p.
8. Phillips D., Ochs K. *Processes of Policy Borrowing in Education: Some Explanatory and Analytical Devices* // *Comparative Education*. – 2003. – Vol. 39, No. 4. – P. 451–461.
9. Westheimer J., Kahne J. *What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy* // *American Educational Research Journal*. – 2004. – Vol. 41, No. 2. – P. 237–269.
10. Hess D.E. *Controversy in the Classroom: The Democratic Power of Discussion*. – New York: Routledge, 2009. – 194 p.